

Gerd Junne*

Kritische kanttekeningen bij de netwerkanalyse

Bespreking van:

Meindert Fennema, *International Networks of Banks and Industry*

Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1981¹

Gerrit Jan Zijlstra, *The Policy Structure of the Dutch Nuclear Energy Sector*

Dissertatie Universiteit van Amsterdam, 1982

Welke binding zal tussen de Shell, het verzekeringsconcern Ago en Douwe Egberts ontstaan, nu dr Jelle Zijlstra, de afgetreden president van De Nederlandsche Bank, bij alle drie de ondernemingen tot kommissaris is benoemd? En is zo'n binding belangrijk voor de analyse van de machtspositie van deze ondernemingen in de Nederlandse economie? De laatste vraag wordt impliciet bevestigend beantwoord in twee recentelijk verschenen proefschriften uit Amsterdam, waarin de analyse van dubbelfuncties centraal staat: in het proefschrift over *International Networks of Banks and Industry*, waarop Meindert Fennema op 4 december 1981 is gepromoveerd, en in het proefschrift over *The Policy Structure of the Dutch Nuclear Energy Sector* dat Gerrit Jan Zijlstra op 4 juni 1982, eveneens aan de Universiteit van Amsterdam, heeft verdedigd.

Waarover gaan deze twee proefschriften?

Via een analyse van dubbelfuncties tussen de 176 grootste bedrijven uit 12 verschillende landen probeert *Meindert Fennema* met elkaar concurrerende imperialismetheorieën te toetsen. Hij vindt een internationaal netwerk van dubbelfuncties, zoals hij dit op basis van de theorieën van Kautsky en Lenin (in tegenstelling

* Hoogleraar internationale betrekkingen fakulteit der sociale wetenschappen, Universiteit van Amsterdam.

1. Een handelseditie van dit proefschrift is in juli 1982 verschenen bij Martinus Nijhoff Publishers.

tot die van Bucharin) verwacht. Dit internationale netwerk blijkt volgens hem vooral een kommunikatiefunctie te hebben, maar geen controlefunctie. Een vergelijking van dubbelfuncties in 1970 en 1976 laat zien dat het internationale netwerk hechter is geworden: er ontwikkelt zich een snel groeiende internationale elite van top-funktionarissen in het bedrijfsleven. Maar tegelijkertijd worden ook de nationale netwerken dichter. Deze 'tegenstrijdige' ontwikkeling probeert Fennema met een eigen 'model' te verklaren.

Het proefschrift van *Gerrit Jan Zijlstra* bevat een studie over bestuursnetwerken tussen 75 overheidsorganen, onderzoeksinstellingen en bedrijven in de periode 1964-1975 in de sfeer van de kernenergie. Na een overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandse kernenergiesektor richt het onderzoek zich vooral op de karakterisering van de netwerkstructuur en op de evaluatie van de analysemethode. De invloed van de verschillende organisaties op de besluitvorming ten aanzien van vijf kernenergieprojecten wordt geanalyseerd. De studie geeft aan, dat de kanalen waarlangs belangengroepen het overheidsbeleid beïnvloeden met name via de semi-overheidsinstellingen en het ambtelijk apparaat lopen. Dit werkt in vele situaties effectiever dan de weg via het parlement.

Beide proefschriften zijn van een behoorlijke kwaliteit. Fennema biedt een goede schets van de geschiedenis van de analyse van dubbelfuncties en plaatst veel interessante kanttekeningen bij het onderzoek van andere auteurs. Zijlstra geeft een goed historisch overzicht van de kernenergiesektor in Nederland (met een aantal handige samenvattende schema's) en ontwikkelt zelf innovatieve concepten voor de netwerkanalyse.

De onderstaande bespreking richt zich niet op de altijd mogelijke detailkritiek. Veeleer zijn de twee proefschriften vooral aanleiding om een aantal kritische kanttekeningen te plaatsen bij de in beide gehanteerde methode: de netwerkanalyse van dubbelfuncties ter analyse van *machts- en afhankelijkheidsverhoudingen*. Daar gaat het immers om in de politieke economie. Hoewel de netwerkanalyse in de twee proefschriften op een verschillende manier gehanteerd wordt, wat het moeilijk maakt ze 'over een kam te scheren' (Zijlstra's netwerkdefinitie is bijvoorbeeld strakker op één beleidsgebied gericht dan die van Fennema), zijn er toch voldoende overeenkomsten die een gezamenlijke bespreking mogelijk maken.

Een instrument ter analyse van machtsverhoudingen?

Beide auteurs kondigen aan een bijdrage tot analyse van machtsverhoudingen te willen leveren: "Structural relations that may reveal power positions in public policy making will be specified"

(Zijlstra, p. 14). "The international network of interlocking directorates will be analyzed to detect international strategic control over capital..." (Fennema, p. 31). Fennema en Zijlstra gaan ervan uit, dat dubbelfuncties een redelijke indikator voor machts- en invloedsposities zijn, met name als het om gerichte dubbelfuncties² gaat (personen die in één bedrijf of organisatie in de Raad van Bestuur zitten en in een ander bedrijf deel uitmaken van de Raad van Commissarissen). Fennema voegt er echter in een noot terecht aan toe: "If it is true that control is only visible when in jeopardy, the research of control through interlocking directorates might show only those cases" (p. 3). Op deze beperking gaat hij later helaas niet verder in.

Aan de dubbelfuncties zit een aspekt van symmetrie ("the deliberative, bargaining and cooperative function") en een aspekt van asymmetrie vast ("the representative, controlling and informational function", Zijlstra, p. 89). Zonder verdere analyse valt echter niet uit te maken, hoe groot het asymmetrische aspekt in een bepaalde verhouding is. Fennema en Zijlstra gaan ervan uit dat in de regel het feit, dat iemand in één onderneming in de Raad van Bestuur zit en in een andere in de Raad van Commissarissen, geïnterpreteerd kan worden als een teken van dominantie van de eerste onderneming over de tweede.

Richting van de machtsuitoefening onduidelijk

Maar beiden geven eveneens voorbeelden, dat ook het tegendeel het geval kan zijn: Je ziet bijvoorbeeld managers van Chrysler als 'outside directors' bij een aantal grote Amerikaanse banken zitten (Fennema, pp. 137/138), waaruit je zeker niet mag konkluderen dat Chrysler een overheersende positie tegenover zijn geldschieters inneemt. Fennema zegt dan ook: "... industrialists are invited to sit on the board of directors of a bank to strengthen the client relation with the bank rather than to exercise control" (p. 141), — "in which case the outside directors become representatives toward third parties rather than of third parties" (p. 87). En bij Zijlstra vinden we een verwijzing naar de Centrale Instellingen op het gebied van de Elektriciteitsvoorziening: hoewel *alle* gerichte dubbelfuncties naar de centrale instellingen toe gaan (en deze

2. Zijlstra beperkt zijn analyse voornamelijk tot gerichte dubbelfuncties en daaruit afgeleide relaties. Het gebruik van gerichte dubbelfuncties impliceert dat alle lijnleggers een hoofdfunctie binnen een netwerkorganisatie hebben. De nevenfuncties van deze personen worden verklaard vanuit de kenmerken en

vereisten van de hoofdfunctie. De aan het begin vermelde dubbelfuncties van Jelle Zijlstra zouden in deze opzet, die zich tot gerichte dubbelfuncties beperkt, geen netwerkrelaties zijn omdat Jelle Zijlstra geen hoofdfunctie heeft binnen een van de netwerkorganisaties.

instellingen daarmee in de terminologie van de netwerkanalyse als een 'sink' worden beschouwd) kent hij aan deze instellingen toch een grote macht en invloed toe, omdat zij een belangrijke coördinatie- en planningsfunctie voor het geheel vervullen (Zijlstra, p. 207). Soms heeft een dubbelfunctie wèl een eenzijdig nut voor de 'uitzendende' onderneming: "te vaak zitten enkele commissarissen uitsluitend in de raad om ervaring op te doen voor hun eigen bedrijf, waarin zij hun hoofdfunctie vervullen. Zij 'luisteren en zwijgen'".³ Maar daarmee oefenen ze nog geen controle uit over het bedrijf, waar zij in de Raad van Commissarissen zitten. Beide auteurs onderkennen, dat de aanwezigheid van gerichte dubbelfuncties alleen nog niet voldoende is om ervan uit te gaan dat er een afhankelijkheidsrelatie bestaat (Fennema, p. 134; Zijlstra, p. 206). Daarvoor is een aanvullende analyse noodzakelijk, die naar andere indicatoren verwijst (en dikwijls de netwerkanalyse van dubbelfuncties overbodig zou kunnen maken). De netwerkanalyse heeft dan hooguit een *heuristische functie*, die laat zien waar je verder moet zoeken.

Tegen deze bewering kan ingebracht worden, dat ze aan de doelstelling van de netwerkanalyse voorbij gaat. Met de netwerkanalyse worden uitspraken over de *structuur van het netwerk als geheel* nagestreefd en geen uitspraken over (bilaterale) relaties tussen de eenheden van het netwerk gedaan (wie overheerst wie). Ook al zou je weinig over de richting van machtsuitoefening kunnen zeggen wordt het op zich al interessant geacht te weten of het bij een bepaald netwerk (zoals het netwerk van dubbelfuncties in het internationale bedrijfsleven) om een kommunikatienetwerk of om een netwerk van dominantieverhoudingen gaat. Dit is misschien niet onbelangrijk, maar een dergelijke uitspraak over het netwerk van dubbelfuncties zegt toch weinig over de relaties tussen de eenheden van het netwerk, omdat je uit de afwezigheid van gerichte dubbelfuncties niet mag konkluderen tot de afwezigheid van dominantieverhoudingen. Die kunnen gewoon een andere vorm aannemen zonder zich in interlocking directorships te uiten.

Verandering van netwerken over de tijd

Een goed voorbeeld van hoe weinig de netwerkanalyse uiteindelijk over de machtspositie van aan het netwerk deelnemende aktoren kan zeggen, geeft het proefschrift van Zijlstra. Hij analyseert de vervlechting tussen industrie, elektriciteitsproducenten, onderzoeksinstellingen en ministeries in 1964, 1969, 1972 en 1975. Het

3. Floris Recourt, De veranderende rol van commissarissen in de onderneming, *Economisch-*

Statistische Berichten, 24-3-1982, p. 312.

netwerk wordt iedere keer hechter. Je zou hieruit kunnen afleiden, dat de 'atoomlobby' een steeds grotere invloed op de overheid heeft gekregen. Maar dat is niet het geval: volgens Zijlstra heeft de nucleaire sektor in 1972 zijn hoogtepunt – qua invloed op de overheid – gehad (p. 140), daarna is de invloed teruggelopen. Op basis van de netwerkanalyse alleen verwacht je iets duidelijk anders.

De netwerkanalyse is natuurlijk uitsluitend in staat iets over de relaties tussen de organisaties *binnen* het netwerk te zeggen. En hier is tussen 1972 en 1975 inderdaad weinig veranderd: het netwerk bleef een effectief invloedskanaal naar het ministerie van Economische Zaken. Het ministerie en de regeringsmeerderheid waren ook in 1975 nog overtuigd van de noodzaak van kern-energie (en zijn het nog steeds). De interne machtsrelaties in het netwerk waren niet aangetast. Maar *netwerkexterne factoren* konden de ontwikkelingen blokkeren. Een probleem van de netwerkanalyse is dat *alleen hecht georganiseerde eenheden* voor opname in het netwerk in aanmerking komen. Los gestructureerde protestbewegingen moeten buiten beschouwing blijven, ook al zijn zij sterk genoeg om het beleid op een beslissende manier te beïnvloeden.

Ook de verandering door de tijd, die Fennema in het internationale netwerk konstateert, geeft aanleiding aan de geschiktheid van de netwerkanalyse voor de analyse van machtsverhoudingen te twijfelen: Fennema zelf moet uiteindelijk konkluderen, dat “the enormous reshuffle of strong ties and the instability of the strong components make it difficult to believe that strong components do indicate constellations of interest...” (p. 197). Daarmee verliest een groot gedeelte van zijn eigen analyse behoorlijk aan waarde, zonder dat hij hierop nog een keer expliciet ingaat.

Veranderingen bij de 'big linkers'

Hoe beperkt de mogelijkheden zijn, uit de verandering van het netwerk van dubbelfunkties konklusies te trekken ten aanzien van de relaties tussen de ondernemingen die het netwerk uitmaken, wordt duidelijk als je naar de rol van de 'big linkers' kijkt, die in de sample van Fennema in 1970 24 percent van alle interlocks voor hun rekening nemen en in 1976 al 37 percent (p. 183). Het aantal interlocks stijgt snel naarmate er meer 'big linkers' in het netwerk zitten: personen, die in een groot aantal ondernemingen een functie bekleden. Zodra een 'big linker' met bijvoorbeeld al zes dubbelfunkties (door funkties in vier verschillende ondernemingen, waardoor zes links tussen paren van ondernemingen tot stand komen) nog één ambt aanvaart, worden er meteen *vier* nieuwe links gecreëerd. In de toekomst zou je echter kunnen verwachten,

dat het aantal dubbelfuncties van de 'big linkers' terug zal lopen *zonder dat er iets aan de relaties tussen de al dan niet door hun verbonden ondernemingen verandert*. Het aantal commissariaten per persoon zal waarschijnlijk om twee redenen kleiner worden.

(a) Het tijdsbeslag van een commissariaat is sterk gestegen:

"Ervaren commissarissen spreken in dit verband van een verdubbeling tot verdrievoudiging (...) ten opzichte van tien jaar geleden." En (b) "Nu het in vele bedrijven slechter gaat door de voortdurende economische teruggang voelen commissarissen hun verantwoordelijkheid zwaar op hun schouders rusten. (...)

Recente jurisprudentie wijst er op dat de juridische aansprakelijkheid van commissarissen steeds zwaarder gevoeld gaat worden".⁴

Door deze omstandigheden zal het aantal dubbelfuncties van de 'big linkers' waarschijnlijk in de toekomst teruglopen zonder dat uit deze verandering van het netwerk konklusies zouden mogen worden getrokken ten aanzien van de onderlinge verhoudingen van de ondernemingen in het netwerk. De validiteit van de netwerk-analyse van dubbelfuncties komt daarmee nog meer op losse schroeven te staan, als ze niet, zoals dit bij Zijlstra gebeurt, beperkt wordt tot de analyse van gerichte dubbelfuncties, waarbij de relaties tussen de eenheden waarin een 'big linker' nevenfuncties vervult buiten beschouwing blijven.

Hypothesen zeer formeel

Zoals iedere methode (ver)leidt de netwerkanalyse ertoe bepaalde vragen te stellen (en andere vragen niet te stellen of aan hun analyse minder tijd te besteden). Zo zegt Zijlstra: "our primary aim is not to explain Dutch nuclear policy making, but to contribute to the positional elements" (p. 76). Wat hiermee bedoeld wordt, komt in de stellingen tot uiting, die hij met behulp van de netwerk-analyse tracht te toetsen (p. 152 en p. 282):

1. het kernenergienetwerk is gecentraliseerd en de semi-overheidsinstellingen vormen het centrum;
2. het netwerk is geclusterd en kent de industriële, elektriciteits- en overheidssubsektor als clusters; en
3. het netwerk is federatief.

Deze stellingen worden min of meer bevestigd. Maar wat weet je daarmee van de Nederlandse kernenergiesektor af? Via een 'gewone' analyse (van documenten, literatuur en via gesprekken met betrokken functionarissen) komt Zijlstra daarentegen tot konklusies zoals:

- a. de industrie heeft een veto-positie ten aanzien van onderzoeksprojecten;

4. Recourt, p. 311.

- b. als elektriciteitsproducenten en potentiële reaktorbouwers het eens zijn, vormen zij een beslissende kracht (p. 242 en p. 272);
- c. geen van de ministeries heeft voldoende industriële en technologische competentie om de eisen en suggesties van de andere partijen goed te beoordelen (p. 255).

Iedereen kan voor zich zelf uitmaken, welke uitspraken meer zeggen over de Nederlandse kernenergiesektor. Naar mijn smaak blijven de eerste drie uitspraken vrij formeel en bijna nietszeggend, terwijl de tweede reeks uitspraken wel tot een betere kennis van machtsverhoudingen bijdraagt.

Het onderzoek van Zijlstra richtte zich expliciet “niet alleen op de karakterisering van de netwerkstructuur maar ook op de evaluatie van de analysemethode en het belang van de dubbelfunctie als indikator voor machtsposities in de beleidsvorming”. Hij komt daarbij tot de positieve konklusie dat de dubbelfunctie een redelijke indikator is, maar voegt er wel aan toe dat konklusies over netwerkstructuren aangevuld moeten worden met andere gegevens over de bestudeerde organisaties.

Een kwestie van tijdseconomie

Als je de uitspraken vergelijkt, die Zijlstra met behulp van de netwerkanalyse aan de ene kant en via een ‘traditionele’ analysemethode aan de andere kant formuleert, dan vraag je je af, of de aanvullende analyse niet meer gewicht verdiend had. Met behulp van bijvoorbeeld een aantal interviews van betrokkenen was het waarschijnlijk mogelijk geweest meer over het relatieve gewicht van de verschillende organisaties op het gebied van de kernenergie te weten te komen dan met behulp van de netwerkanalyse. In het geval van de analyse van internationale netwerken zou dat wat moeilijker geweest zijn, maar daar hadden ook andere methoden (bijvoorbeeld analyse van kapitaalvervlochtening en samenwerkingsovereenkomsten) toegepast kunnen worden.

Beide auteurs hebben jaren aan hun proefschriften gewerkt. Beiden hebben het overgrote gedeelte van die tijd aan de netwerkanalyse besteed. Provokatief zou je je kunnen afvragen, of we thans niet meer zouden afweten van de structuur van het internationale bedrijfsleven en van de Nederlandse kernenergiesektor, wanneer de twee bekwame wetenschappers dezelfde tijd en moeite op een andere manier aan de analyse van hun onderwerp hadden gewijd. Wel moet worden opgemerkt dat beide auteurs nog met onvolledig ontwikkelde programmatuur en een onvolledig ontwikkeld begrippenkader hebben moeten werken. Aan dit laatste hebben beiden wat proberen toe te voegen. Dit heeft hun veel tijd gekost.

Banale resultaten

Vaak kom je met behulp van de netwerkanalyse tot niet meer dan vrij banale resultaten. Dit is met name in het proefschrift van Zijlstra het geval. Het resultaat bijvoorbeeld, dat de Stichting Reactor Centrum Nederland (RCN) en de Industriële Raad voor de Kernenergie (IRK) in de jaren zeventig een belangrijke communicatiefunctie in de nucleaire sektor vervullen (Zijlstra, p. 161), is geenszins verbazingwekkend: daarvoor werden deze instellingen uiteindelijk opgericht. Minder banaal is zeker, dat de IRK een veel belangrijker positie in het netwerk inneemt dan de RCN (Zijlstra, p. 163 en p. 182). Dat komt in de netwerkanalyse duidelijk uit de verf (maar zou voor insiders weinig nieuws betekenen). Er is ook geen netwerkanalyse noodzakelijk om tot de konklusie te komen dat de provincies geen gezamenlijk optreden ten aanzien van de elektriciteitsbedrijven kennen (Zijlstra, p. 204).

De neiging tot te ver gaande konklusies

Juist het feit dat de resultaten soms relatief banaal zijn kan de neiging bevorderen meer uit de netwerkanalyse te willen halen dan eruit te halen valt. Daarvan is het proefschrift van Fennema een voorbeeld. Je mag het natuurlijk niet aan een methode wijten, dat wetenschapsbeoefenaren, die deze methode bezigen, zo nu en dan de neiging hebben verdergaande konklusies te trekken dan de resultaten van hun onderzoek toelaten. Uit het feit bijvoorbeeld dat de Deutsche Bank in het netwerk van Fennema een 'cutpoint' is zou je nauwelijks de existentie van twee gescheiden 'business systems' af kunnen leiden, waarvan de grenzen niet met nationale grenzen zouden samenvallen (Fennema, p. 127). Hoewel de resultaten van de netwerkanalyse van dubbelfuncties niet meer dan een aantal vraagtekens bij concurrerende imperialismetheorieën zouden kunnen opleveren, bestaat toch de neiging deze theorieën op basis van de resultaten van een netwerkanalyse als weerlegd te beschouwen.

De schijn van exaktheid

De neiging te ver gaande konklusies uit het netwerkonderzoek te trekken wordt bevorderd door de mogelijkheid tot kwantificering, die de schijn van exaktheid wekt. Weliswaar slaan de resultaten van de netwerkanalyse maar op een beperkt deelaspect van het totale vraagstuk dat er discussie staat, maar daarvoor lijken de resultaten dan ook bijzonder 'rigorous' en op 'harde feiten' gebaseerd en minder impressionistisch dan de resultaten van de 'gewone' sociaal-wetenschappelijke analyse.

Vaak zijn de verschillende maten, die je voor de netwerkanalyse kunt konstrueren, echter moeilijk weer in de alledaagse taal terug

te vertalen en de konkrete betekenis van de cijfers te interpreteren (vgl. Zijlstra, pp. 159-178). Konklusies uit de laatste cijfers achter de komma zijn er zeker niet geoorloofd, gezien het feit dat er in de *afbakening van het netwerk* toch al een behoorlijke portie willekeur zit. Zo bijvoorbeeld in de keuze van de 176 bedrijven, die het netwerk van Fennema uitmaken, maar ook in de selectie van Zijlstra (bijvoorbeeld met betrekking tot de afbakening ten aanzien van het buitenland). En er wordt niet altijd voldoende aandacht besteed, wat dubbelfuncties in het bedrijfsleven en daarbuiten konkreet betekenen.

Het uiteenlopende karakter van verschillende dubbelfuncties

Op het mikro-niveau is nog veel te weinig onderzoek gedaan naar de samenstelling en de besluitvorming in Raden van Commissarissen in verschillende landen (en hieraan zal helaas ook niet zo snel iets veranderen, omdat het daarbij zeker niet om de meest toegankelijke instellingen gaat). Uit de proefschriften vallen zeer uiteenlopende redenen op te maken, waarom dubbelfuncties tot stand komen: om het prestige (vgl. Fennema, p. 53) dat iemand geniet voor de eigen onderneming te gebruiken, om van de informatie waarover iemand beschikt te kunnen profiteren, om een andere onderneming als klant te houden of om invloed op een andere onderneming uit te oefenen. Deze redenen kunnen zozeer verschillen dat het niet meer zinvol is het netwerk van dubbelfuncties te onderzoeken, omdat de verschillende links, die de structuur uitmaken, van zeer uiteenlopende betekenis zijn: het zou best kunnen, dat je op een gegeven moment niet alleen 'appels en peren' in je mandje van dubbelfuncties hebt, maar ook pruimen, kersen en zelfs kruisbessen en kastanjes, bij wijze van spreken. Deze kritiek slaat minder op het werk van Zijlstra, wiens netwerkdefinitie strakker op één beleidsgebied is toegesneden. Hij gaat ervan uit dat netwerken, willen ze interpreteerbaar zijn, opgebouwd moeten worden vanuit een duidelijk gedefinieerd beleidsveld. De betekenis van de netwerkrelaties is dan eenduidiger.

150

Er is nog te weinig onderzoek gedaan naar de vraag wat interlocking directorships in de praktijk betekenen (Fennema vermeldt bijvoorbeeld dat over de *betekenis van indirecte links* weinig bekend is), en daardoor hangt de netwerkanalyse een beetje in de lucht. Een duidelijk voorbeeld voor het onderzoek naar een *structuur* van een netwerk, waar de relaties tussen de eenheden een sterk uiteenlopende kwaliteit hebben en waar te weinig rekening is gehouden met de redenen voor het tot stand komen van bepaalde verbindingen is de paragraaf van Fennema over de internationale bankenkonsortia. De 127 konsortia en joint ventures die hij in zijn sample opneemt verschillen sterk qua doelstelling en omvang van

aktiviteit. Omdat op de achtergrond van de meeste konsortia de bekende samenwerkingsverbanden (Orion, EBIC, Europartners en SFE) staan, is het helemaal niet zo verbazingwekkend als Fennema meent, dat er nauwelijks twee banken uit hetzelfde land aan een bepaald konsortium deelnemen. Dat zou de samenwerking tussen de banken alleen maar bemoeilijken, omdat iedere bank bij het opnemen van contacten met een land, waaruit twee banken deelnemen, voortdurend voor de moeilijke keuze zou komen staan te bepalen via welke partner-bank de contacten zouden moeten lopen. De interpretatie, die Fennema dan aan het door hem gekonstateerde principe van samenwerking met de *vijanden van de vrienden van je vijanden* (met de concurrenten van de partners van je concurrenten) geeft, snijdt daarom nauwelijks hout. Dat de toegenomen internationale rivaliteit *niet* langs nationale lijnen zou lopen, kun je uit de resultaten van de netwerkanalyse niet afleiden.

Een aantal van de hierboven ter sprake gekomen kritiekpunten op de netwerkanalyse van dubbelfuncties wil ik ten slotte nog een keer op een rijtje zetten.

1. Over de concrete betekenis van dubbelfuncties is nog te weinig bekend.
2. Het weinige wat er wel over bekend is wijst erop dat met dubbelfuncties zeer uiteenlopende doelstellingen nagestreefd kunnen worden. Daarom is het problematisch algemene konklusies uit de structuur van een netwerk van dubbelfuncties te trekken.
3. Veranderingen in het netwerk van dubbelfuncties kunnen door wettelijke regelingen en door conjuncturele schommelingen tot stand komen. Veranderingen in het netwerk hoeven daarom geen uiting van veranderingen in de onderlinge verhoudingen tussen de in het netwerk opgenomen ondernemingen te zijn.
4. De in het kader van de netwerkanalyse gekonstrueerde maten zijn vaak slechts met veel inspanning weer in de alledaagse taal terug te vertalen en de cijfers zijn daarom soms moeilijk te interpreteren.
5. In de problematiek van de betekenis van dubbelfuncties en in de afbakening van het netwerk zit zo veel onzekerheid dat de resultaten, die op het oog exakt aandoen, slechts met voorbehoud gebruikt kunnen worden.
6. De hypothesen die je via een netwerkanalyse kunt toetsen zijn soms vrij banaal en meestal zeer formeel en weinig inhoudelijk.
7. Tot de analyse van machtsverhoudingen levert de netwerkanalyse slechts een heuristische bijdrage. Op basis van netwerkstructuren alleen kunnen nauwelijks uitspraken over machtsposities worden gedaan.

8. Hoewel de netwerkanalyse een nuttige heuristische functie kan vervullen, zou om redenen van 'tijdseconomie' vaak aan andere analysetechnieken de voorkeur gegeven moeten worden.